

İSLAM VE YORUM VII

III. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Mehmet KUBAT

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-978-625-6506-54-1

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

İslam ve Yorum VII
III. Cilt

Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

Editörler

Doç. Dr. Harun Bekiroğlu
Doç. Dr. Ramazan Meşe
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Yıldırım
Dr. Öğr. Üyesi Serkan Demir

İsteme Adresi

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: (0422) 377 49 97
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Adres

Merkez Kampüs, 44280 Battalgazi MALATYA
0422 377 32 24 e-posta: yayinevi@inonu.edu.tr

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Kapak

Halil YILMAZ

İç Tasarım

Ensar Grafik Bölümü

Baskı- Cilt

Erkam Yayın Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi
İkitelli Osb Mah Atatürk Bulv.
Haseyad 1.Ksm No: 60/3-C Başakşehir
Sertifika No: 51796

1. Basım

Aralık 2023

"Yazıların yasal sorumluluğu yazarlarına aittir."

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

HADİSLERİN TEDVİN TARİHİ İLE OLUŞUM SÜRECİ HAKKINDA MUHTELİF YORUMLAR

Veli TATAR

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dr. Öğr. Üyesi
<https://orcid.org/0000-0003-3692-8786>.
veli.tatar@sirnak.edu.tr

Giriş

İslam kültüründe önemli bir yere sahip olan hadis ilminin üzerinde durulması gereken önemli dönemlerinden birisi de şüphesiz tedvin dönemidir. Hadis ilminin teşekkül sürecini kapsayan bu dönemin oluşum tarihinin bilinmesi önem arz etmektedir. Hadis tedvininin başlangıcı ve tedvinin kim tarafından başlatıldığı konusunda genel geçer nakiller olsa da muhtelif görüşler de ortaya atılmıştır. Keza tedvin sürecinde telif edilen eserler, bu dönemin tarihi hakkında bilgi sunmaktadır.

Hadis tarihine bakıldığında Hz. Peygamber döneminde hadislerin özel gayretlerle kısmen yazıldığını görmekteyiz. Ancak bu yazım daha çok bazı sahabilerin özel sahifeler oluşturmasıyla meydana geldiği ma-lumdur. Hz. Peygamber ve Sahabe döneminde hadis tedvininin bireysel bazda olması, sistematik bir tedvinin olmaması da yine bazı endişelerin önüne geçmek içindir.¹

Hz. Peygamber döneminden I. asrın sonuna kadar sözlü rivayet kültürü egemen olmuş, yazının yerine hafıza önemli bir yere sahip olmuştur. Bu sözlü kültür, sahabe ve tabiîn döneminde de hakimiyetini korumuş, hadis eğitiminin alınıp rivayetinde hıfz önemli bir metot olarak görülmüştür.²

Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde hadis yazımının tedvin faaliyetine girip girmediği konusunda muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde genel olarak hadis yazım yasağının sebepleri bu hususta bilgi sunmaktadır. Özellikle hadis yazım yasağının sebepleri arasında yazının ehil olmayanların eline geçmesi,

1 Ahmed Emin, *Duha'l-İslam* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 14.

2 Mustafa Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014) 60.

Kur'an'dan çok sünnete ağırlık verilmesi, yazı malzemelerinin olmayışı gibi hususlar yer alsada bu sebepler arasında daha çok Kur'an'la karışmasını önleme isteği en önemli neden olarak gösterilmiştir.³ Kaynaklarda Hz. Peygamber'in hadis yazımını Kur'an ile karışmasını önlemek amacıyla yasakladığı kaydedilmektedir. Çünkü hadisler Kur'an ayetleri ile aynı kağıda yazıldığında bu hadisler Kur'an'danmış gibi gözükebilirdi.⁴ Aksi halde hadislerin yazılmasını engelleyen hiçbir sahih sebep bulunmuş değildir. Kaldı ki Hz. Peygamber çok sayıda mektup göndermiştir.⁵ Bu sebeplerle tedvin dönemini Hz. Peygamber dönemine dayandıranların sayısız azdır.

1. Tedvinin Tarihi ve Oluşum Süreci Hakkında Muhtelif Yorumlar

İslamiyetten önce ve sonraki dönemlerde sözlü kültür geleneği, hicrî I. asırda konumunu büyük ölçüde koruyabilmiştir. İlk asırda hadislerin aktarılmasındaki en önemli araç hıfz/ezber olmuştur. Arap dünyasında ezber yeteneği kültürel olarak önemli bir yere sahiptir. Özellikle mezkûr dönemde Müslümanların yazılı kaynaklara ulaşma hususunda sınırlı imkanlara sahip olmaları, onları bilginin korunması ve muhafazası konusunda hafızaya büyük önem vermeye yönlendirmiştir.⁶

Tedvinden önce Araplarda yazıya bağlı kalınıp ona güvenmek ve bir bilgiyi yazı ile saklamaya çalışmak, anlama eksikliği ve hafıza zayıflığına işaret etmekteydi. Bu sebeple ezberlerinde olan bir şeyi yazdıklarında onu gizli tutarlardı.⁷ Mezkûr dönemde hafızaya çok güven duyulmuş hatta bir bedevinin "kalbindeki bir harf, tomarındaki on harften daha iyidir" dediği nakledilmiştir. Keza "ilim sadırlarda olandır, satırlarda olan değil" şeklindeki Arap darb-ı meselleri de bu konunun önemine dikkat çekmektedir.⁸

3 Veli Tatar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda Sosyo-Kültürel Etkenler (Nesâ'tin Sünen'i Örneği)* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 102.

4 Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî, *Me'âlimü's-Sünen*, (Haleb: Matbaatu'l-İlmiyye, 1351/1932) 4/184.

5 M. M. el-A'zâmi, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, Çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993) 23.

6 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür* (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 75. Benzer bilgiler için ayrıca bkz. Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 1-20; Nurullah Agitoğlu, "Kültürel Bağlam Çerçevesinde Sözlü Kültürün Hadislere Etkisi, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/23, (Aralık 2019), 17-28; Ahmet Özdemir, "Sözlü ve Yazılı Kültür Arasında Hadis Rivayeti", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/77 (Nisan 2021), 1340-1350.

7 Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi*, s. 62-63

8 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1423/2002), 1/216.

Görüldüğü gibi İslam dünyasında I. asrın sonuna kadar yazı yerine hafızaya önem verilmiş, sözlü kültür geleneği hakim olmuştur. Bu kültür, ilimlerin öğrenilmesi ve öğretilmesinde ezbere (hıfz) dayalı olarak tedvin dönemine kadar sürmüştür. Asıl itibarıyla ümmi olan Araplar, çok kuvvetli bir hıfz/ezber gücüne sahipti. Bilhassa ilk asırda bazı Arap bilginlerinin çok uzun şiirleri bir duyuşta ezberledikleri nakledilmektedir.⁹

Daha sonra sözlü rivayet geleneği yerini yazılı rivayete bırakmış ve tedvin süreci başlamıştır. Tedvinin yıl olarak net tarihi bilinmemekle beraber bu konuda muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden öncelikle ilk asırlar yani klasik dönemde yapılan açıklamalara ardından çağdaş dönemde tedvin faaliyetinin tarihi ile ilgili muhtelif görüşlere değinmeye çalışacağız.

1.1. Klasik Dönem (Hicrî II – VIII. Asırlar)

Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde sahabiler kısmen hadisleri yazmış ve içlerinden bazıları da sahifeler oluşturmuşlardır. Ancak bu dönemlerde sistematik bir hadis tedvininin yapılmadığı görülmektedir. Hadis tedvini için her ne kadar hicrî I. asrın sonu ile II. asrın başları zikrediliyorsa da kesin bir tarih belirlemek oldukça zordur. Klasik dönemde telif edilen eserlerde tedvinin tarihi ve oluşum süreci ile ilgili neredeyse aynı tarih verilmektedir. Bu dönemde telif edilen eserlerin çoğunluğu ilk tedvin için Tabiûn dönemini ve İbn Şihâb ez-Zühri'yi (ö. 124/742) göstermektedir. Bu sebeple biz konunun sınırlarını aşmamak adına alimlerin çoğunluğu tarafından kabul edilen bu rivayetlere değinmeyeceğiz. Ancak klasik dönem alimleri tarafından tedvin tarihini Zühri dışında bir yere dayandıran muhtelif görüşlere yer vermeye çalışacağız.

Sözlü rivayet geleneği yaklaşık bir asır sürmüştür. Hadisler bir asır boyunca sistemli bir şekilde yazıya geçirilmemiş, sözlü olarak rivayet edilmiştir. İlk asırdaki hadisçilerin büyük çoğunluğunun hadisleri yazmalarının sebebi ezberlemelerine yardımcı olması idi. Ezberledikten sonra da onları gevşeklîğe sevk etmemesi için yazdıklarını imha ederlerdi.¹⁰

9 Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi*, 60

10 Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Ed-Dânî b. Münîr (Beyrut: Mektebetu'l Asriyye, 1426/2005), 58.

İbn Şihâb'ın, "Bu ilmi benden önce kimse tedvin etmemiştir"¹¹ sözü ile Malik b. Enes'in (ö. 179/795) "hadisi ilk tedvin eden kişi İbn Şihâb ez-Zührî'dir"¹² ifadesi, hadis tedvininin kurucusunun Zührî olduğunu göstermektedir. Zührî'nin ilk müdevvin olarak kabul edilmesinin sebebi resmi tedvin sürecini başlatmış olmasıdır. Aksi takdirde şahsi tedvin teşebbüslerinin sahabe döneminde bilhassa Hz. Ebubekir tarafından yapıldığı görülmektedir.

Mutekaddimun dönemine ait Ulûmu'l-Hadis ve tarih kaynaklarında hadis tedvininin tarihi hicrî I. asrın sonlarından başlayıp II. asrın ortalarına kadar süren bir döneme dayandırılmaktadır. II. asrın ortalarından IV. asrın başlarına kadar süren dönem de tasnif dönemi şeklinde isimlendirilmiştir. Son dönemde ortaya atılan bir takım görüşlere göre tedvin ve tasnif kavramları aynı anlama gelip bu süreç hicrî I. asrın sonlarında başlamıştır. Klasik dönemde kısmen de olsa tedvin kavramının bazen tasnif dönemi için de kullanıldığı görülmektedir. Râmeürmûzî'nin (ö. 360/971) *Muhaddisu'l-Fâsıl* eseri başta olmak üzere bazı hadis kaynaklarında tedvin faaliyetini ilk defa yürüten kişiler arasında, Saîd İbn Ebî Arûbe (Ö. 156) ile Rabî İbn Sabîh'in (Ö. 160/776) ismi geçmektedir. Ancak durum böyle değildir. Nitekim bu isimler hadisleri ilk tedvin edenler değil ilk tasnif edenlerdir. Şöyle ki, bu kaynaklarda kullanılan tedvin kavramı, hadislerin ilk defa toplanıp kitap haline getirilmesi değil yazılan hadislerin bazı bölüm ve bâblarda toplanmasını ifade etmektedir. O halde burada ele alınan tedvin kavramı, tasnif kelimesiyle aynı anlamda kullanılmıştır.¹³

Tedvinin ne zaman başladığını tespit edebilmek için tedvin için öne sürülen gerekçelerin bilinmesi gerekmektedir. Nitekim alimlerin çoğunluğu hadis tedvinine sevk eden iki sebep öne sürmektedir. Bunlardan birincisi İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) göre Ömer b. Abdulaziz'in de (717-720) belirttiği gibi hadislerin yok olması ve alimlerin tükenmesidir. Nitekim h. 95

11 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410/1990) 5/352; Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrefe li beyâni meshûri kütübî's-sünneti'l-müşerrefe*, Çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994) 4;

12 Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbidîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 9/359.

13 Râmeürmûzî (Ö. 360/970), hadisi bablar hâlinde ilk tedvin (tasnif) edenler arasında Basra'da er-Rabî İbn Sabîh, Saîd İbn Ebî Arûbe (Ö.156/772), Yemen'de; Ma'mer İbn Râşid (Ö. 153/770), Mekke'de; İbn Cüreyc (Ö. 150/767), Kûfe'de; Süfyân es-Sevrî (Ö. 161/777), Şam'da; el-Velîd İbn Müslim (Ö. 195/810) vb. çok sayıda isim zikretmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*, thk. Muhammed Accac el-Hatib, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971) 611-612; Nurullah Nurdoğan, *Hadis'te Tedvin Faaliyeti ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin Tedvindeki Rolü* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 57.

yılında Said b. Cübeyr'in (ö. 94/713) Haccac tarafından öldürülmesi, Talk b. Habîb'in öldürülmesi alimlerin yok olmasına ve dolayısıyla hadislerin ortadan kalkmasına sebep olacaktı.¹⁴ İkinci bir sebep ise siyasi ve ideolojik ihtilaflar sebebiyle hadislerin uydurulmaya devam etmesidir.¹⁵ Dolayısıyla her iki durum da hicrî I. asrın sonlarında meydana gelmiştir. Bu da hadis tedvini için gösterilen tarihle çatışmadığını göstermektedir.

Tedvinle ilgili görüşlere değinmeden önce bireysel tedvin ile resmi tedvin hakkında bilgi edinmek konuyu daha da aydınlatacaktır. Kanaatimizce bireysel tedvin faaliyeti Hz. Ebûbekir döneminde başlamıştır. Çünkü kaynaklarda Hz. Ebûbekir'in hilafeti döneminde hadisleri toplayıp yazdığı, ancak daha sonra hadisleri yazdığı malzemeyi yaktığı nakledilmektedir. Nitekim Hz. Ebûbekir Kur'an'ın toplanması işini tamamlayınca akabinde hadisleri derlemeyi düşünmüş ve bunun için bir çalışma başlatmıştır. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre Hz. Ebûbekir bir gece yaklaşık 500 hadis ihtiva eden sahîfesini yakmıştır. Hz. Âişe bunun sebebinin sorunca o sahîfesinde güvenilir kimselerden aldığı hadislerin bulunduğunu, ancak bunların Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı gibi nakledilip edilmediğini bilmediği için bu sorumluluğu almak istemediğini ifade etmiştir.¹⁶ Hz. Ömer ise bireysel tedvinden ziyade resmi tedvin teşebbüsünde bulunmuş, sahabenin de onayını almış ancak Kur'an'dan çok hadislere meyledileceği endişesi ile bu fikrinden vazgeçmiştir. Onun hilafetinden sonra ise uzun bir dönem fitne ve kargaşa baş gösterdiği için tedvin düşüncesi ertelenmiştir.¹⁷

İbn Hacer de (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî* eserinin "Kitâbetü'l-İlm" bölümünde hadisi ilk tedvin edenin hicrî II. asrın başlarında, Ömer İbn Abdilazîz'in talimatıyla işe koyulan İbn Şihâb ez-Zührî olduğunu belirtmiştir. Daha sonra tedvin faaliyetinin çoğaldığını ve ardından tasnif döneminin başladığını belirtmiştir.¹⁸ Nitekim Zührî hem bireysel hem de resmi tedvini gerçekleştiren ilk isim olduğu için ilk müdevvin olarak kabul edilmektedir. O daha öncesinde defterlere toplamış olduğu hadislerin hepsini bir araya getirip tek bir derleme haline getirmiştir. Onun bu faaliyetinden sonra ise hadis tedvini çoğaldı ve tasnif dönemine kadar çok sayıda hadis eserleri karma bir şekilde telif edildi. Tedvin dönemine ait hadis eserleri günümüze

14 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/11.

15 Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi*, 175.

16 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998) 1/5.

17 Efendioğlu, Mehmet, "Tedvin", *DİA*, 40: 267-269, İstanbul, TDV Yayınları, 2011.

18 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Bi-Şerhi Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhibbüddîn el-Hatîb (Beirut: Dâru'l-Mârif, 1379), 1/815.

ulaşmadan kaybolmuşsa da o döneme ait cüzlerin günümüze ulaştığı belirtilmektedir. Bunlardan birisi de Muhammed Mustafa el-A'zamî (1932-2017) tarafından neşredilen *Ehâdîsü Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' 'an Şu'ayb b. Ebî Hamza 'anî'z-Zührî'* dir.¹⁹ Tedvinin tarihi ve tedvinin oluşum süreci hakkında bilgiler ihtiva ettiği için bu cüz hakkında bazı bilgiler vermeye çalışacağız.

Mezkûr eser, muhaddis Ebû'l-Yemân'ın (ö. 222/837) muhaddis Şuayb b. Ebû Hamza (ö. 162/779) tarihiyle Zührî'den nakletmiş olduğu bir takım hadisleri içermektedir. Şuayb b. Ebû Hamza, Halife Hişâm b. Abdülmelik'in (724-743) Zührî'den hadis alıp yazması için görevlendirmiş olduğu kâtiplerden biridir. Ebû'l-Yemân Cüz'üne bakıldığı zaman tedvîn dönemi hakkında bazı ipuçları görülmektedir. Mezkûr cüzde 55 merfû, 12 mevkuf, 5 maktû olmak üzere toplam 72 rivayet yer almaktadır. Bu husus da ilk dönemde sadece merfû hadislerin değil mevkuf ve maktû hadislerin nakledilip kayıt altına alındığını göstermektedir. Cüz konu bazlı bir tasnif ile değil ibadet, ahkam, siyer ve muamelat gibi karma bir şekilde telif edilmiştir. Maktû rivayetlerin isnadları zikredilmiştir. Cüzü farklı kılan bir özellik de tesbit döneminde neredeyse hiç yazılmayan Hz. Peygamber'in fiilleri ile ilgili rivayetleri içermesidir. Hadislerin çoğunun sebeb-i vürûdu ile birlikte zikredilmesi de cüzü faklı kılan bir husustur. Özellikle tedvîn döneminde karma bir şekilde kayıt altına alınan rivayetlerde tek bir sahâbîye bağlı kalınmadan farklı sahâbîlerden nakledilen rivayetler yazılmıştır. Ebû'l-Yemân'ın cüzünde Ebû Hüreyre başta olmak üzere Hz. Ebû Bekir, Hz. Âişe ve Ümmü Habîbe gibi sahâbîlerden nakiller yer almaktadır. Tedvîn faaliyetinin tamamlanmasından sonra tasnif dönemine geçilmiş, hadisler konularına veya râvilerine göre tasnif edilmeye başlanmıştır. II. (VIII.) yüzyılın ortalarına doğru hızla tasnif dönemine geçilmiştir.²⁰

Tüm bu bilgiler ele alındığında klasik dönemde tedvin tarihini genel kabul edilen tarihe ve İbn Şihâb dışında bir isme dayandıranların sayısı yok denecek kadar azdır. Klasik usul ve tarih kaynaklarının çoğu tedvin tarihini hicrî I. asrın sonu ile II. asrın ortalarına kadar götürmektedir. Ancak XX. Yüzyıla geldiğimiz zaman bazı çağdaş dönem alimlerin tedvin tarihini farklı dönemlere dayandırdıklarını görmekteyiz. Bu itibarla çağdaş dönemde muasır alimlerin tedvin tarihi hakkındaki muhtelif görüşlerine değinmeye çalışacağız.

19 Mehmet Efendioğlu, "Tedvin", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 40 (İstanbul, TDV Yayınları, 2011), 268.

20 Efendioğlu, "Tedvin", *DİA*, 40: 268.

1.2. Çağdaş Dönem (Milâdî 1800'lü Yıllar)

Çağdaş dönemde yaşayan muasır alimler genel itibarıyla tedvin tarihini I. asrın sonu ile II. asrın ilk çeyreğini kapsayan döneme dayandırmakta, ilk müdevvin olarak İbn Şihâb ez-Zührî'yi göstermektedirler. Ancak bazı bilgilerin farklı tarihler gösterdikleri de olmuştur. Muasır alimlerden Subhî es-Sâlih (1926-1986) tedvin tarihini Ömer b. Abdulaziz dönemine değil asr-ı saadet dönemine dayandırmaktadır. Dolayısıyla ona göre hadisler öncelikle halk tarafından Medine'de yerleşik kültür haline gelmiş sonrasında halkın da etkisi ile muhafaza edilen hadisler tedvin edilerek bir kitapta toplanmıştır. O, hadis tedvinin Zührî'den önce başladığını şöyle açıklar: "Adına hadis tedvini veya hadis tedvin gayreti denilen şeyi ilk defa kimin başlattığını bilmek için, halife Ömer b. Abdilazîz dönemine bakmak zorunda değiliz. Hadis tedvinin daha erken bir asırda başladığını söylemek için, Goldziher ve Sprenger gibi oryantalistlere uyararak içinde yaşadığımız bu asra bakmamız da gerekmez. Zira kitaplarımız, haberlerimiz ve tarihî vesikalarımız, hadislerin bu iki müsteşrikin söylediği gibi, ikinci hicrî asrın başında değil, daha Hazret-i Peygamber zamanında yazıya geçtiğini hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermektedir."²¹ Subhî es-Sâlih muhtemelen kitabet dönemi ile tedvin dönemini tek bir dönem olarak algılamıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber döneminde sahifelere yazılan hadisler için de tedvin kavramını kullanmıştır.

1950'li yılların meşhur hadis alimlerinden Talât Koçyiğit (1927-2011) ise hadis tedvin ve tasnifinin tarihini gerekçelerini zikrettikten sonra Ömer b. Abdulaziz dönemine dayandırmaktadır. O tedvinin tarihini bilmek için tedvinin gerekçelerini bilmek gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu gerekçeler arasında İslam topraklarının genişlemesi, hafızasında hadisleri koruyanların muhtelif bölgelere dağılmaları, Müslümanların muhtelif siyasi ve itikadi fırkalara bölünmesi, hadis uydurma faaliyetlerinin başlaması ve bunların karşısında duran hadislerin bir araya getirilmemesi durumunda hadislerin yok olacağı gibi hususları zikretmiştir.²² Hadisleri ezberlerinde muhafaza eden sahabi ve tabiinin muhtelif bölgelere dağıldığını gören Ömer b. Abdulaziz de Müslümanların hayatlarını idame ettirmelerinde İslam kültürü haline gelen hadisleri korumak adına res-

21 Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstıslahları*, çev. Mehmet Yaşar Kandemir (İstanbul: IFAV Yayınları, 2016), 24-25.

22 Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfıyyeti'l-hadis li'l-'Irâkî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.) 1/257-269; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 203.

mi tedvin işlemlerini başlatmıştır.²³ Hadis tedvininin gerekçelerini farklı bir yapıya dayandıran son dönem hadisçilerinden Muhammed Zübeyr es-Siddîkî de, hadis tedvin ve tasnifinin gerekçeleri arasında toplumsal ve kültürel yapının etkisine şöyle işaret etmektedir: “Her edebî brans, konusunun önemine, onu işleyen, gelişmesinde rol alan kimselerin karakterlerine ve özelliklerine, doğup geliştiği yerdeki toplumsal, siyasi ve tarihi şartlara göre kendisine özgü bazı özellikler çerçevesinde oluşur. Hadis edebiyatı bu kaideden müstesna değildir.”²⁴

Ali Osman Koçkuzu (1936-2020) *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* eserinde hadis tedvin ve tasnifinin gerekçelerini sayarken daha çok siyasi sebeplere değinmektedir. O hadislerin tedvininin ve tedvin tarihinin anlaşılabilmesi için o dönemin coğrafyasının hangi ülkelerden oluştuğunu açıklamış ardından dönemin ilmi faaliyetlerine değinmiştir. Ona göre resmi tedvin için girişilen teşebbüsler dışında alimlerin kendi özel teşebbüsleri de olmuştur. Bu yolla devlet özel teşebbüslerle tedvin edilen hadisleri toplatmış, resmi tedvinle kitap haline getirmiştir. Yani devletin resmi teşebbüsünün yanında alimlerin özel hizmetleri de tedvinin gerçekleşmesine katkısı oldu.²⁵

Hadislerin tedvin tarihi ile ilgili farklı bir görüş ortaya atan Reşid Rıza'ya (1865-1935) göre hadisleri ilk defa tedvin eden kişi İbn Şihâb ez-Zührî değildir. O hadisleri ilk tedvin edenin Tabiînden hadis ve fıkıh alimi Halid b. Ma'dân el-Hımsî²⁶ (ö. 103/721) olduğunu düşünmektedir. Reşid Rıza, Halid b. Ma'dân'ın yetmiş sahâbi ile karşılaştığını belirtmiştir. Aynı şekilde bu düşüncesini Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Tezkire*'sinde Buhayr'dan nakledilen şu rivayete dayandırmaktadır. Buhayr şöyle dedi: “İlme ondan (Halid b. Ma'dân) daha fazla sarılan birini görmedim. Onun ilmi kılıf içerisinde sayfelerde toplu haldedir. Halid b. Ma'dân ilmini tek

23 Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020), 102.

24 Muhammed Zübeyr Siddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, Çev. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: İrfan Yayınları, 1966), 118.

25 Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983), 258.

26 Nişâbur'a bağlı Kelâ'da doğduğu söylenmektedir. Şam ile Humus bölgelerine gisip oralarda yerleşmesi sebebiyle Şâmî ve Hımsî nisbeleriyle de anılmaktadır. Muâz b. Cebel, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Abdullah b. Ömer gibi önemli bazı sahâbîlerden hadis nakletti. Birçok münekkitt alim onun sika olduğunu belirtmiştir. Naklettiği rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Şamli fıkıh âlimlerinin üçüncü tabakasından biri sayılmaktadır. Hadiste olduğu gibi fıkıh sahasında da otorite idi. Halid b. Ma'dân, Yezid b. Muâviye'nin emniyet teşkilâtında görev yapmış, İstanbul işgali başta olmak üzere Bizans'a karşı yapılan birçok savaşta yer almıştır. 103 (721) yılında Şam yakınlarındaki Entartus'ta vefat eden Hâlid b. Ma'dân'ın ölüm tarihi 104, 105 ve 108 (726) olarak da zikredilmektedir. (Ali Toksarı, “Hâlid b. Ma'dân”, *DİA*, 15/286.)

bir eserde topladı ve içindeki sayfeler düşmesin diye onu bir kılıf içersinde korudu. Bu, birinci asırda oldu. Çünkü Halid h. 103 veya 104'te vefat etmiştir. Ancak yaygın kanaate göre hadisleri ilk tedvin eden kişi İbn Şihâb ez-Zührî'dir. Onun meşhur olmasının sebebi, belki de Emevi idarecilerinin ondan hadis almalarıdır.”²⁷

Muhammed Ebû Zehv, Reşid Rıza'yı bu görüşü sebebiyle tenkit etmekte onun ilk defa hadisleri tedvin eden kişi olarak Halid b. Ma'dan'ı göstermesinde dayandığı tek delilin Buhayr'ın Halid b. Ma'dan'dan rivayet ettiği “onun ilmi kılıflı bir kitap içindeydi” şeklindeki sözü olduğunu bildirmiştir. Kaldı ki bu rivayet o kitabın tedvin edilen ilk eser olduğunu göstermez. Ebû Zehv bu kitabın şahsi bir derleme olduğunu, Abdullah b. Amr gibi sahabilerin de bu tür derlemelere sahip olduğu ve Halid b. Ma'dan'dan önce olduklarını belirtmiştir. Nitekim İbn Şihâb, Halid b. Ma'dan'dan daha çok ilme sarılmış, ondan daha çok hadisleri muhafaza etmiştir.²⁸ Dolayısıyla Reşid Rıza'nın bu görüşü cumhurun kabul ettiği görüşe ters düşmüş ve delil olarak tek bir dayanağı olmuştur. Ancak Ulûmu'l-Hadis eserlerinin çoğunda hadisleri ilk defa tedvin edenin İbn Şihâb ez-Zührî olduğu belirtilmektedir. Muhtemelen Hâlid b. Ma'dan'ın hadisleri bir arada toplamasının sebebi hadisleri unutmamak ve muhafaza etmektir. Ancak sistematik bir hadis tedvini şeklinde hadisler toplanmamıştır.

Ebû Zehv de hadis tarihini bilmek için tedvinin oluşumundaki sebepleri bilmek gerektiğine işaret etmektedir. O, hadis tedvininin oluşmasında bir takım kültürel amillerin etkili olduğunu düşünmektedir. Ona göre hadis rivayeti ile meşgul olan sahabe ve tabiîn neslinin sayısının azalması, bidat ehli birçok mezhebin hadislere aslı olmayan şeyler katmaları, Arapların farklı ülkelerin insanlarıyla tanışmaları, değişik kültürlere mensup insanlarla evlenmeleri, zayıf hafızalı ve muhafaza yeteneği olmayan bir neslin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunu gören Ömer b. Abdulaziz hadisleri derlemenin gerekli olduğunu düşünmüş ve bu faaliyeti başlatmıştır.²⁹ Dolayısıyla Muhammed Ebû Zehv, tedvinin oluşumunda rol

27 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekeriyâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/93; Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisîn* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1378/1958), 245-246.

28 Muhammed Ebu Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, çev. Selman Başaran - M. Ali Sönmez (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 246.

29 Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, 157.

oynayan etkenlerin sadece ilmi, fikri ve siyasi olmadığı, sosyo-kültürel hareketlerin de bu faaliyete olan etkisine işaret etmektedir.

Tasnif dönemini “Tedvin Asrı” şeklinde isimlendiren çağdaş dönem fikir adamı ve müfessir Muhammed Âbid el-Câbirî de (1936-2010) tedvinin başlangıç tarihini Zehebî'nin belirtmiş olduğu hicrî 143 senesine götürmektedir. Ona göre tedvin süreci bir asırdan fazla sürmüş Müslümanların sosyo-kültürel ve fikri hayatlarına katkı sunmuştur. Bu sebeple Câbirî bu asrı “Tedvi Asrı” şeklinde adlandırmıştır. Ona göre tedvin başta karma bir bilgi yığınının toplanması iken daha sonra bu bilgilerin ayıklanarak bölüm ve bâblara ayrılması şeklinde gelişmiştir.³⁰ Bu görüşlerden yola çıkarak Câbirî'nin tedvin derken tasnifi de kastettiği anlaşılmaktadır.

Câbirî tedvin tarihini ve oluşum sürecini daha önce belirtildiği gibi Zehebî'nin şu tespitine göre değerlendirmektedir. Nitekim Zehebî tedvinin başlangıcı olarak hicri 143 yılını göstermektedir. O, 143. Yılın hadiseleri başlığında şöyle bir metin yazmıştır: “Bu asrın İslam alimleri hadis, fıkıh ve tefsiri tedvin etmeye başladılar. İbn Cüreyc (ö. 150/767) Mekke’de tasnifte bulundu. Medine’de Mâlik Muvatta’ı telif etti. Şam’da Evzâî (ö. 157/774), Basra’da İbn Ebû Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ile diğerleri, Yemen’de Ma’mer b. Râşîd (ö. 153/770); Kûfe’de Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) kitap tedvininde bulundular. Kısa bir zaman sonra Hüseyim (ö. 183/799), Leys b. Sa’d (ö. 175/791), İbn Lehîa (ö. 174/790), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İbn Vehb de (ö. 197/813) tasnifte bulundular. İlmin tedvini ve tebvîbi giderek arttı.”³¹

Câbirî aynı şekilde ilmin tedvin edilmesini yeni bir ilmin icad edilmesi olarak değil, var olan ilmin sistematize edilmesi şeklinde açıklamıştır. Yani yeni bir ilim üretilmedi, ortada var olan bilgi yeni bir şekil ile toplandı ve bâblara ayrıldı. Ortada daha önce teşekkül eden hazır bir ilim mevcuttu. Müdevvinin görevi ise hazır olan bu ilmi toplamasıdır. İlim kavramı ilk asırlarda genel itibarıyla hadis ve ona bağlı ilim kolları olan Tefsir ve Fıkıh için de kullanılmaktaydı. Ayrıca Gramer, Meğâzi, Eyyâmü'n-Nas vb.

30 Muhammed Âbid, *Arap Aklının Oluşumu*, Çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 74.

31 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tarihü'l-hulefa*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'n-Nehde, 1976), 416; Câbirî, *Arap Aklı*, 73.

ilim dalları için de kullanılırdı. Ancak ilim kavramı bablara ayrılma yani tebvib kavramıyla beraber kullanıldığı zaman hadis kastedilmekteydi.³²

Câbirî'ye göre Zehebî tedvin için 143 tarihini esas alırken Şia'da ilmin tedvin edilmesi ve bâblara ayrılmasını göz ardı etmiştir. Nitekim Şia'ya göre hadis Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) döneminde tedvin edilmiştir. Dolayısıyla Ca'fer es-Sâdık'ın H. 148 yılında vefatını ele aldığımızda ilmin tedvininin sünni dünyaya göre belirlendiğini ortaya çıkarmaktadır. Câbirî Şii dünyasında da ilmin tedvin ve tebvibinin belirlenmesinde sünni dünya göz ardı edilmiştir. Böylece görmezden gelişin iki taraflı olduğu görülmektedir.³³

Câbirî, Zehebî'nin Şia mezhebinin tespit ettiği tedvin tarihi ve gerekçelerini atlaması herhangi bir unutmama ve bireysel tavır ile olmadığını, kaynakların telif edildiği epistemolojik ve ideolojik çerçevenin baskısı sonucu olduğunu zikretmektedir. Bu husus Sünni dünyada tespit edilen tedvin tarihini ve gerekçelerini görmezden gelen Şii dünya için de geçerlidir.³⁴

Câbirî tedvin kavramına yaptığı açıklamadan sonra tedvinin hangi amaçlarla gerçekleştiğine de dikkat çekmektedir. O klasik dönemde zikredilen tedvinin sebeplerinden farklı birtakım konulara işaret etmektedir. Nitekim ona göre tedvinin gerekçesi sadece Arap kültür ve mirasını kaybolmaktan kurtarmak değildir. Aynı şekilde sadece kullanımını kolaylaştırmak ve hadislerle rahat bir şekilde ulaşmak için bölüm ve bâblara ayırmak da değildir. Aksine tedvinin asıl gerekçesi, mevcut mirasın bir kültür mirası yani Arapların insanı, eşyayı, evreni, tarihi ve toplumu tanımlayabileceği bir kaynak çerçevesi haline dönüştürüleceği bir yeniden inşa operasyonu gerçekleştirmektir.³⁵

Câbirî Arap kültür mirasının bir araya toplanıp sonraki nesillere ulaştırmak şeklinde değerlendirdiği tedvin döneminde ortaya konulan kuralların sonraki nesiller için kesin için bağlayıcı özellikte olmadığına da değinmektedir. Ona göre Tedvin Asrından günümüze kadar gelen alimler tarafından nakil ile gelen Arap-İslam kültür mirası, kat'i bir şekilde değil hadisçilerin şartlarına göre sahihtir. Bu şartlar tedvin döneminden bugüne kadar önem verilen ve uygulanan şartlar olup kültürün temel

32 Cabiri, *Arap Aklı*, 74.

33 Câbirî, *Arap Aklı*, 78.

34 Câbirî, *Arap Aklı*, 79.

35 Câbirî, *Arap Aklı*, 75.

dayanaklarını oluşturduğu için İslam düşüncesinin dayanak noktasının önemli kısmını teşkil etmektedir.³⁶

Tedvinin sosyo-kültürel ve siyasi sebeplerine işaret eden Câbirî'ye göre tedvinin bir gerekçesi de devlet ricalinin devletin dilini Arapçalaştırmasıdır. Zira İslam devletinin yayıldığı ilk yıllarda devletin idari işlerini Rum ve Fars kökenli olanlar yürütmekteydi. Resmi belgelerde kullanılan idare dili Irak'ta Farsça iken Şam ve Mısır'da Yunanca idi. İdare dilinin Arapçalaştırılması Abdulmelik b. Mervan döneminde başlamıştır.³⁷ Hadislerin tedvin edilme fikri bu döneme rastladığı gibi yabancı eserlerin de söz konusu dönemde Arapçaya tercüme edilmiştir. O, Mekke, Medine, Basra, Kufe, Şam ve Yemen gibi birbirinden uzak beldelerde aynı dönemde tedvinin oluşmasını da arkasında resmi bir teşebbüsün olmasına bağlamaktadır. Böylece idare dilinin Arapçalaştırılmasıyla Arap dili ve Arap İslam kültür mirası zenginleşecektir. Beytü'l-Hikmenin kurulmasıyla da tedvin faaliyeti sistematik hale gelmiştir.³⁸

Câbirî'nin tedvin kavramına getirdiği açıklama ve tedvinin sosyo-kültürel oluşumu ile ilgili yorumlarına bakıldığında öncelikle şunu belirtmekte fayda vardır. Câbirî tedvin ile tasnif kavramını aynı anlamda değerlendirmiş ve ikisi için bu kavramı kullanmıştır. Ona göre hadisçilerin belirlemiş oldukları sıhhat şartları sahih hadisin belirlenmesinde önemli yer teşkil etmiştir. Hadisçilerin içerisinde buldukları kültürde oluşturulan bu şartlar, o kültürün etkisinde bağımsız kalmamıştır. Bu husus da hadislerin tedvin edilmesinde kültürel yapının etkisini gözler önüne sermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Daha çok hadis kavramı olarak bilinen tedvin kavramı, hadislerin karma bir şekilde toplanarak bir araya getirilmesine denir. Hadislerin yazıya geçirilmesi olarak ifade edilen tedvin faaliyetinin ne zaman başladığı ile ilgili muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Öncelikle tedvini ele alırken tedvin düşünce tarihi ile tedvin tarihini birbirinden ayırmak gerekmektedir. Tedvin tarihini de bireysel tedvin tarihi ile resmi tedvin tarihi şeklinde bir taksimata ayırabiliriz. Nitekim bireysel tedvin tarihi ile tedvin düşünce

36 Câbirî, *Arap Aklı*, 76.

37 Câbirî, *Arap Aklı*, 80.

38 *Cabiri, Arak Aklı*, 81.

tarihi Hz. Ebubekir dönemine dayanmaktadır. Hz. Aişe'den naklen gelen bir bilgiye göre Hz. Ebubekir Kur'ân'ı kitap haline getirdikten sonra 500 hadis içeren sahifesini veya kitabını sonradan imha etmiştir. Dolayısıyla Hz. Ebûbekir'in böyle bir teşebbüste bulunması bireysel olarak hadisleri tedvin ettiğini göstermektedir. Böyle bir girişimde bulunması aynı şekilde tedvin düşünce tarihinin de ilk adımları olarak gösterilebilir.

Öte taraftan klasik dönem alimleri tarafından tedvin tarihi ile ilgili ifade edilen bilgiler hicri I. asrın sonlarından II. asrın ortalarına kadar ki süreci göstermektedir. Tedvin faaliyetini ilk başlatan isim olarak da İbn Şihâb ez-Zührî gösterilmektedir. Râmehürmûzi gibi tedvini daha sonraki tarihlere dayandıranlar olmuşsa da çoğunlukla tedvin lafzını tasnif için kullandıklarından kaynaklanmaktadır. Çünkü tedvini ilk başlatan isimlerle tasnifi ilk başlatanların aynı alimler olduğu ifade edilmiştir.

Tedvinin ne zaman başladığını öğrenmek üzere tedvine sürükleyen etkenlerin bilinmesi gerektiğini savunanlar da bu etkenlerin tarihini tedvinin tarihi olarak göstermektedirler. Aynı şekilde tedvin döneminden günümüze kalan bazı cüzler de o dönem hakkında bilgi vermektedir. Tedvin dönemine ait hadis eserleri günümüze ulaşmadan kaybolmuşsa da o döneme ait cüzlerin günümüze ulaştığı belirtilmektedir. Bunlardan birisi de Muhammed Mustafa el-A'zamî tarafından neşredilen *Ehâdîsü Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' 'an Şu'ayb b. Ebî Hamza 'ani'z-Zührî* eseridir.

Tüm bu bilgilerden hareketle klasik dönemde yapılan değerlendirmelere göre tedvin faaliyetinin tarihi I. asrın sonlarında başlamış olup ilk resmi tedvinde bulunan alim ise İbn Şihâb olmuştur. Klasik usul ve tarih kaynaklarının çoğu tedvin tarihini Hicrî I. asrın sonu ile II. asrın ortalarına kadar götürmektedir. Ancak XX. Yüzyıla özellikle de 1800'lü yıllardan sonraki bazı çağdaş dönem alimlerinin tedvin tarihini farklı dönemlere dayandırdıklarını görmekteyiz. Bu itibarla çağdaş dönemde muasır alimler tedvin tarihi hakkındaki muhtelif görüşlere sahiptir.

Çağdaş dönemde yaşayan alimler genel olarak tedvin tarihini I. asrın sonu ile II. asrın ilk çeyreğini kapsayan döneme dayandırmakta ve hadisleri ilk defa tedvin eden kişi olarak İbn Şihâb ez-Zührî'yi göstermektedirler. Ancak bazı bilginler farklı tarihler göstermiş ve bu hususta görüşlerini ortaya koymuşlardır. Muasır alimlerden Subhî Sâlih tedvin tarihini Ömer b. Abdulaziz dönemine değil Asr-ı Saadet dönemine dayandırmaktadır.

Keza hadislerin tedvin tarihi ile ilgili farklı bir tarihe işaret eden Resîd Rıza'ya göre hadisleri ilk defa tedvin eden kişi İbn Şihâb ez-Zührî değildir. Ona göre hadisleri ilk defa tedvin eden isim Tabîînden alimlerinden Halid b. Ma'dân el-Hımsî'dir. Dolayısıyla o, tedvin tarihini Halid b. Ma'dân'ın Hicrî vefat yılı olan 103'ten önceki tarihe dayandırmaktadır.

Tedvin tarihini Hicrî 143 tarihine dayandıran Câbirî bu görüşünü ele alırken Zehebî'nin bu yılda gerçekleşen olaylar arasında tedvin faaliyetini zikretmesini esas almaktadır. Câbirî aynı şekilde ilmin tedvin edilmesini yeni bir ilmin icad edilmesi olarak değil, var olan ilmin sistemli bir hale gelmesi olarak açıklamıştır. Yani ona göre yeni bir ilim üretilmedi, ortada var olan bilgi yeni bir şekil ile toplandı ve bâblara ayrıldı. Bu sebeple tedvinin aslında önceden beri var olan gelen bir faaliyet olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre ortada daha önce teşekkül eden hazır bir ilim mevcuttu. Müdevvinin görevi ise hazır olan bu ilmi toplamasıdır. İlim kavramı ilk asırlarda genel itibarıyla hadis ve ona bağlı ilim kolları olan Tefsir ve Fıkıh için de kullanılmaktaydı. Ayrıca Gramer, Meğâzi, Eyyâmu'n-Nas vb. ilim dalları için de kullanılırdı. Ancak ilim kavramı bablara ayrılma yani tevbib kavramıyla beraber kullanıldığı zaman hadis kastedilmekteydi.

Kaynakça

- Agitoğlu, Nurullah. "Kültürel Bağlam Çerçevesinde Sözlü Kültürün Hadislere Etkisi, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/23, (2019), 17-28;
- Ali Toksarı, "Hâlid b. Ma'dân", *DİA*, 15/286.
- Aydın, Mustafa. *İslamın Tarih Sosyolojisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- A'zâmî, M. M., *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. Çev. Hulusi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Akılının Oluşumu*. Çev. İbrahim Akbaba, İstanbul: Mana Yayınları, 2019.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1423/2002.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'il-Arabî, 1378/1958.

- Ebû Zehv, Muhammed. *Hadis ve Hadisçiler*. çev. Selman Başaran – M. Ali Sönmez, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Mehmet Efendioğlu, “Tedvin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 40, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Takyîdü'l-İlm*. thk. Ed-Dânî b. Münîr, Beyrut: Mektebetu'l Asriyye, 1426/2005.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî. *Me'alimü's-Sünen*. Halep: Matbaatu'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Hıdır, Özcan. *Yahudi Kültürü ve Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî Bi-Şerhi Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1379.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- Karataş, Mustafa. *Hadis Rivayet Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-Müstatrefe Li Beyâni Meşhûri Kütübî's-Sünneti'l-Müşerrefe*. Çev. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Krech, David. *Cemiyet İçinde Fert*. Çev. Mümtaz Turhan, İstanbul: Devlet Kitapları Yayınları, 1971.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020.
- Nurdoğan, Nurullah. *Hadis'te Tedvin Faaliyeti ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin Tedvindeki Rolü*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.

- Özdemir, Ahmet. "Sözlü ve Yazılı Kültür Arasında Hadis Rivayeti", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/77, (2021), 1340-1350.
- Râmehurmuzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî. *el-Muhaddisu'l Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*. thk. Muhammed Accac el-Hatib, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971.
- Sağlam, İbrahim. *Müştehir Hadisler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Sıddîkî, Muhammed Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. Çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul: İrfan Yayınları, 1966.
- Subhî es-Sâlih. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. çev. Mehmet Yaşar Kandemir, İstanbul: IFAV Yayınları, 2016.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tarihu'l-Hulefa*. thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru'n-Nehde, 1976.
- Tatar, Veli. *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda Sosyo-Kültürel Etkenler (Nesâî'nin Sünen'i Örneği)*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Tezkiretü'l-Huffâz*. thk. Zekerıyyâ Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Tezkiretü'l-Huffâz*. thk. Zekerıyyâ Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.